

Муминов Н.Г.,

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети «Иқтисодиёт»
факультети «Иқтисодиёт назарияси»
кафедраси мудири, иқтисод фанлари
номзоди, доцент

ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИНГ МОҲИЯТИ, САБАБЛАРИ ВА ОҚИБАТЛАРИ: НАЗАРИЙ ЁНДАШУВ

**МУМИНОВ Н.Г. ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИНГ МОҲИЯТИ, САБАБЛАРИ ВА
ОҚИБАТЛАРИ: НАЗАРИЙ ЁНДАШУВ**

Мақолада яширин иқтисодиётнинг асосий соҳалари, унинг ривожланиш сабаблари, ҳамда яширин иқтисодиётнинг ривожланиш оқибатлари ёритиб берилган.

Таянч иборалар: яширин иқтисодиёт, кулранг иқтисодиёт, «иккинчи» яширин иқтисодиёт, солиқ, капитал олиб чиқиш.

**МУМИНОВ Н.Г. СУЩНОСТЬ, ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД**

В статье описаны основные секторы теневой экономики, причины развития теневой экономики, а также последствия развития теневой экономики.

Ключевые слова: теневая экономика, серая экономика, «вторая» теневая экономика, налог, вывоз капитала.

**MUMINOV N.G. ESSENCE, CAUSE AND CONSEQUENCES OF THE SHADOW ECONOMY: A
THEORETICAL APPROACH**

The article describes the main sectors of the shadow economy, the causes of the shadow economy, and the effects of the shadow economy.

Key words: underground economy, gray economy, «second» shadow economy, tax, export of capital.

Жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида яширин иқтисодиёт мавжуд бўлиб, унинг улуши турли мамлакатларда турлича. Олимларнинг яширин иқтисодиётга муносабатлари ҳам турличадир. Баъзилар уни иқтисодий тараққиётга, давлат иқтисодиётининг бошқарувига салбий таъсир ўтказиши ва жиноий фаолият юритилишининг негизини ташкил қилишида тўлалигича айблаб салбий баҳолаган, бошқалар иқтисодиётнинг янги йўналишларига асос солувчи ва инновациялар, авваламбор яширинча, кейин эса расмий тараққий этишини эътироф этадилар.

Яширин иқтисодиёт нафақат иқтисодий ижтимоий тузилмалар, жамиятдаги иқтисодий муносабатларни ўз ичига олувчи мураккаб ижтимоий-иқтисодий воқелик, балки, аввало, жамият томонидан назорат қилиб бўлмайдиган, мамлакат аҳолисининг бир қисмини ташкил қилувчиларнинг шахсий ва гуруҳий манфаатларини қондириш, яъни катта миқдорда қўшимча даромад (фойда) олишни кўзлаб давлат органлари бошқаруви ва назоратидан яширган ҳолда, давлат ва нодавлат мулкидан ҳамда иқтисодий бойлик, тадбиркорлик қобилиятидан жиноий йўл билан фойдаланишдир. У ошкор расмий иқтисодиёт билан чамбарчас боғланган бўлиб, унинг таркибий қисмидир. Ҳар бир яширин фаолият бири-биридан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам яширин иқтисодиёт муаммоларини ҳал қилиш учун унинг асосий соҳа ва сегментларини кўрсатиб ўтиш лозим.

Яширин иқтисодиёт (shadow economy) деб давлат ҳисоби ва назоратидан ташқарида ривожланадиган ва шу сабабдан расмий статистикада акс этмайдиган хўжалик фаолиятига айтилади.

Яширин иқтисодиёт соҳасидаги фаолият миқёси ва характерининг ўзгарувчанлик чегаралари жуда кенгдир – жиноий фаолиятдан (масалан, наркобизнесдан) олинадиган катта даромадлардан то тузатилган жўмрак учун сантехник устани бир шиша ароқ билан «мукофотлаш»гача. Яширин фаолиятнинг турли хиллари сифат жиҳатдан фарқланади. Шу сабабдан, яширин иқтисодиётнинг муаммоларини тўғри тушуниб

етиш учун унинг асосий сегментлари ва секторларини ажратиш керак.

Яширин иқтисодиётнинг асосий соҳалари. Яширин фаолиятнинг турларини фарқлашнинг уч мезонидан фойдаланилади: уларни «оқ» («биринчи», расмий) иқтисодиёт билан боғлиқлиги ҳамда иқтисодий фаолиятнинг субъектлари ва объектлари. Шу нуқтаи назардан яширин иқтисодиётни уч секторга ажратиш мумкин (1-жадвал):

- «иккинчи» («оқ ёқалилар»),
- «кулранг» («норасмий»);
- «қора» («махфий») яширин иқтисодиёт.

Яширин иқтисодиётни ўрганиш ва таҳлил этиш тахминан ярим асрдан буён давом этаётган бўлса ҳам, олимлар ва таҳлилчиларда уни таҳлил қилишнинг ягона ёндашуви ҳанузгача мавжуд эмас. Масалан, инглиз тилидаги манбаларда «informal economy», «underground economy», «shadow economy», «black economy» каби атамаларни учратиш мумкин ва бу атамалар турли тадқиқотчиларда турли маънони англатади.

«Иккинчи» яширин иқтисодиёт – бу «оқ» иқтисодиёт ишчи ва ходимларининг ўз иш жойларида яширинча қонун билан тақиқланган иқтисодий фаолияти бўлиб, ушбу фаолият аввал яратилган миллий даромадни яширин қайта тақсимланишига олиб келади. Бу фаолият билан, асосан, бошқарув персоналидаги «салобатли одамлар» («оқ ёқалилар») шуғулланганлиги сабабли яширин иқтисодиётнинг ушбу тури «оқ ёқали» деб номланади. Жамият нуқтаи назаридан «иккинчи» яширин иқтисодиёт ҳеч қандай

1-жадвал. Яширин иқтисодиётнинг фарқланиш мезони¹

Асосий белгилари	«Иккинчи» яширин иқтисодиёт	«Кулранг» яширин иқтисодиёт	«Қора» яширин иқтисодиёт
Субъектлари	Расмий («оқ») иқтисодиёт сектори менежерлари	Норасмий бандлар	Профессионал жиноятчилар
Объектлари	Ишлаб чиқаришсиз даромадни қайта тақсимлаш	Оддий товар ва хизматларни ишлаб чиқариш	Тақиқланган ва дефицит бўлган товар ва хизматларни ишлаб чиқариш
«Оқ» иқтисодиёт билан боғлиқлиги	«Оқ» иқтисодиёт билан ажралмас	Нисбатан эркин	«Оқ» иқтисодиётга нисбатан автономдир

янги товар ва хизматларни яратмайди. «Иккинчи» иқтисодиётдан бир неча одамлар томонидан олинган наф (даромад) бошқа одамларнинг йўқотишлари эвазига амалга оширилади. «Иккинчи» яширин иқтисодиёт – шахсий эҳтиёж ва давлат томонидан ҳисобга ва рўйхатга олинмайдиган эҳтиёжларни қондириш мақсадида алоҳида фуқаролар ўртасида ва уларнинг норасмий бирлашмалари ўртасидаги мустақил иқтисодий муносабатлардир. Бу муносабатлар фуқароларнинг давлатнинг хўжалик механизмидаги хатолар, аҳоли талаблари, хоҳишлари инобатга олинмаслигига қарши акс таъсиридир.

Булар энг аввало:

а) солиқларни тўлашдан бўйин товлашни рағбатлантирадиган даражада молия ва солиқ сиёсатининг заифлиги;

б) ноқонуний ресурслар манбаларига таянишга мажбур этадиган даражада ривожланган бозор тизимининг мавжуд эмаслиги;

в) ҳаддан зиёд ва шу жумладан, қонунларга хилоф равишда маъмурийлаштирилганлик.

«Кулранг» яширин иқтисодиёт – қонун томонидан тақиқланмаган, лекин рўйхатга олинмайдиган товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва реализацияси билан шуғулланувчи иқтисодий фаолиятдир. «Оқ» иқти-

содиёт билан узвий боғлиқ бўлган ва унинг ҳисобига текинхўрлик қилиб яшайдиган «иккинчи» яширин иқтисодиётдан фарқли ўлароқ, «кулранг» яширин иқтисодиёт нисбатан мустақил фаолият юритади. Лицензия, солиқ ва бошқаларга кетадиган харажатлардан қочиш мақсадида хусусий ишлаб чиқарувчилар атайлаб расмий рўйхатдан ўтишмайди ёки бу фаолият тўғрисидаги ҳисобот умуман кўриб чиқилмайди. Бу тармоқда мустақил ишлаб чиқарувчилар ёки лицензияга эга бўлиш, солиқ тўлаш ва бошқа шу каби харажатлардан қочиб расмий ҳисобга олинишдан онгли равишда бўйин товлашади ёки бундай фаолият тўғрисида ҳисобот умуман назарда тутилмаган бўлади.

«Қора» яширин иқтисодиёт (уюшган жиноятчилик иқтисодиёти) – қонун томонидан таъқиқлаб қўйилган товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ ноқонуний иқтисодий фаолиятдир. «Қора» яширин иқтисодиёт расмий иқтисодиётдан «кулранг» иқтисодиётга нисбатан кўпроқ равишда ажралгандир. Кенг маънода «қора» яширин иқтисодиётга нормал иқтисодий ҳаётга тўғри келмайдиган, уни бузадиган барча фаолият турлари киради. Бу фаолиятга фақатгина зўравонликка асосланган қайта тақсимлаш (ўғрилик, босқинчилик, товламачилик) эмас, балки жамиятни емирадиган товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳам (наркобизнес, қимор ўйинлари, фоҳишабозлик, рэкет) киради.

¹ Латов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов. / Под. ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я.Кикотя; д.э.н., проф. Г.М.Казиахмедова. – М.: «Норма», 2006. – С. 15.

Бундай фаолият турларига расмий иқтисодий ҳаётда тўлиқ инкор этилган, улар билан келиша олмайдиган расмий иқтисодиётнинг бузилишига олиб келувчи хатти-ҳаракатлар киради.

Ушбу таклиф этилаётган таснифлашни абсолютлаштириш керак эмас. Яширин иқтисодиётнинг турли шакллари ўртасида кескин чегара мавжуд эмас. Масалан, уюшган жиноий гуруҳлар норасмий сектор корхоналаридан «ўлпон» йиғишлари ва ўзларининг даромадларини оқлаб олиш учун легал тадбиркорлар билан алоқалардан фойдаланишлари мумкин.

Яширин иқтисодиётнинг ривожланиш сабаблари. Яширин иқтисодиётнинг ривожланиши, биринчи навбатда, давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишдаги заифлик натижасида вужудга келадиган муносабат сифатида қабул қилиниши керак. Тартибга солиш чекловларсиз бўлмайди. Пухта ўйланмаган чекловлар уларга амал қилмаслики юзага келтиради. Айниқса, ушбу чекловларнинг ўрнини чекланаётганларга нисбатан маълум наф белгиланмаса, яширин иқтисод эса шу билан бирга бирор наф келтирса. Яширин иқтисодиётнинг кўп турлари (масалан, солиқ тўлашдан бош тортиш) давлат томонидан тартибга солишнинг камчиликлари: бошқарувнинг бюрократлаштирилганлиги, юқори солиқ ставкалари ва ҳ.к. билан изоҳланади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, энг яхши марказлаштирилган бошқарув тизимига эга мамлакат ҳам яширин иқтисодиёт ҳажмини камайтириши мумкин, аммо бутунлай йўқ қила олмайди. Энг паст солиқ ставкалари ҳолатида ҳам маълум бир солиқ тўловчилар солиқ тўлашдан қочади.

Иккинчи томондан қараганда, замонавий яширин иқтисодиёт фақатгина бозор эркинлигини чеклаш натижасида вужудга келмаган, балки бозор муносабатларининг табиатидан ҳам юзага келгандир. Бозор хўжалиги фойдани илоҳийлаштиришга, даромадга сиғинишга асосланган ҳолда шакл-

лантирилади. Шу сабабдан бир лаҳзада катта даромадга эга бўлиш имконияти юзага келганда баъзи инсонлар ёки инсонлар гуруҳи жамият манфаатларидан ўзларининг манфаатларини юқори қўйишади. Бойликка эга бўлиш иштиёқи кўпроқ «иккинчи» ва «қора» яширин иқтисодиёт учун хосдир.

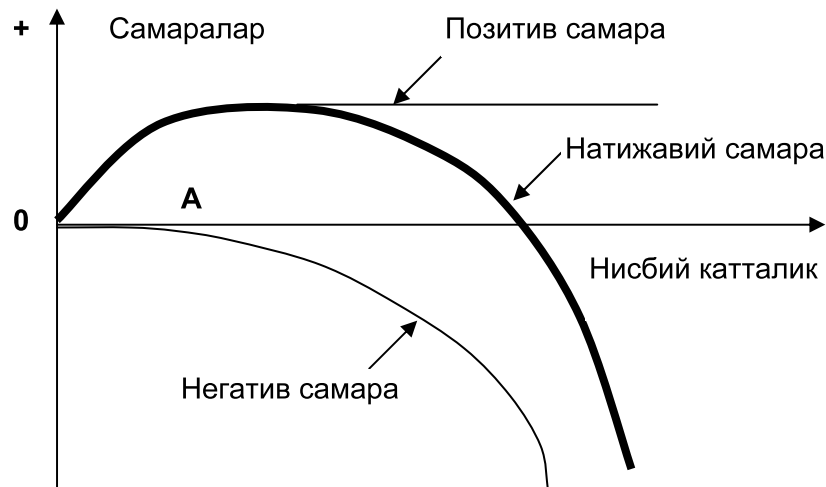
Яширин иқтисодиётнинг ривожланиш оқибатлари. Яширин иқтисодий фаолият оқибатларини бир хил баҳолаш мумкин эмас. Яширин иқтисодиётнинг кўпгина турлари (айниқса «кулранг») расмий иқтисодиётнинг ривожланишига тўсқинлик қилмасдан, балки унга кўмаклашади.

Швейцария иқтисодчиси Дитер Кассел бозор хўжалигида яширин иқтисодиёт ривожланишининг уч ижобий функцияларини ажратиб кўрсатган:

1) «иқтисодий мойлаш» – қонуний (расмий) ва яширин иқтисодиёт ўртасида ресурсларни қайта тақсимлаш ёрдамида иқтисодий конъюнктурада даражалар ўртасидаги фарқларни текислаш (расмий иқтисодиётда инқироз бўлган даврда ишлаб чиқариш ресурслари ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетмайди, балки «соя»га оқиб ўтади ва инқироз тугагандан сўнг расмий кўринишга ўтади);

2) «ижтимоий амортизатор» – номақбул ижтимоий қарама-қаршиликларни юмшатиш (хусусан, норасмий бандлик кам таъминланганларнинг моддий ҳолатини энгиллаштиради);

3) «ичига ўрнатилган стабилизатор» – яширин иқтисодиёт ўзининг ресурслари билан расмий иқтисодиётни таъминлаб туриши (норасмий даромадлар расмий секторда товар ва хизматларни сотиб олиш учун фойдаланилади, айлантрилиб оқла-

1-расм. Яширин иқтисодиёт самараларининг унинг миқёсига боғлиқлиги¹.

ниб олган жиноятчилик капитали солиққа тортилади ва ҳ.к.)².

Аммо умуман олганда яширин иқтисодиётнинг жамиятга таъсири ижобийдан кўра кўпроқ салбийдир. Яширин иқтисодиётнинг «иккинчи» ва «қора» турлари энг катта зарар келтиради. Бир томондан, жамият даромадларини нисбатан кам сонли имтиёзли гуруҳлар (бюрократлар, мафия) фойдасига ноижтимоий қайта тақсимланиши амалга оширилади. Иккинчи томондан, иқтисодиётнинг марказлашган бошқарув тизими бузилади: қўшиб ёзишлар ҳукуматда янглиш фаровонлик ҳиссини вужудга келтиради, аслида эса чуқур ислохотлар зарурдир; «яширин» бандлик, ҳукуматнинг янги иш ўринларини яратиш бўйича ҳаракатлари ишсизликни камайтиришга олиб келмайди, аммо бюджет тақчиллигини оширади ва ҳ.к. Яширин иқтисодиётнинг ҳар қандай шаклининг ривожланиши ҳўжалик этикасига путур етказди. Агар бу тенденциялар жуда чуқур-

лашиб кетса, инсонлар умумқабул қилинган «ўйин қоидалари» (умумий тартиб) тўғрисидаги тушунчани йўқота бошлайдилар, «ҳамма нарса мумкин» шиори остида яшай бошлайдилар, натижада жамият тартибсизлик ва беқарорликка юз тутди.

Яширин иқтисодиётнинг позитив ва негатив самараларининг нисбати унинг миқёсига боғлиқ бўлади (1-расм).

Позитив самара парабола бўйича ўсиб боради, яъни яширин иқтисодиётнинг нисбий катталиги ошиб борган сари унинг ўсиш суръатлари секинлашиб боради. Аммо яширин иқтисодиёт катталашиб борган сари негатив самара кескин ўсиш тенденциясига эга бўлади. Бу ҳолда натижавий самара аввалига ижобий (+) белгига эга бўлиб ўсиб боради (ОА қисм), сўнг унинг ўсиши тўхтади (А нуқтаси), пасайиш жараёни бошланади (АВ қисм), ундан кейин натижавий самара салбий қиймат (-)га эга бўлади, ва у жадал ўсиб боради (В нуқтадан кейин).

Ушбу график модель яширин иқтисодий фаолият миқёсини назорат қилишнинг муҳимлигини акс эттиради. Агар яширин иқтисодиёт катталиги ОАга тенг бўлса, жамият фаровонлиги максималлашади, чунки бу ҳолда натижавий самара максимал даражадаги ижобий қийматга эга бўлади. Яширин иқтисодиётнинг кенгайиб бориши

¹ Латов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов. / Под. ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я. Кикотя; д.э.н., проф. Г.М. Казирахмедова. – М.: «Норма», 2006. –С. 19.

² Қаранг: Cassel D., Cichy U. The Shadow Economy and Economic Policy in East and West: A Comparative System Approach // The Unofficial Economy. Consequences and Perspectives in Different Economic Systems / Ed. By S. Alessandrini and B. Dallago. Gower, 1987. P. 140-141.

максимал чегараси 0В гача бориши мумкин, бунда позитив ва негатив самаралар ўзаро сўниб боради. Яширин иқтисодиётнинг ҳажми 0Вдан ошиб кетса жамият зарар кўра бошлайди.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида МДХ мамлакатларида юқори яширин (энг аввало юқори даражада криминаллашган) иқтисодий муносабатлар тизими шакллана бошлади ва у бир қатор хусусиятлари билан тавсифланади.

Биринчидан, яширин иқтисодиёт катта улушга эга бўлиб, иқтисодиётнинг доминант, норасмий ва ғайриҳуқуқий муносабатлар муҳим ўрин тутувчи секторига айланиб бормоқда. Баъзи МДХ мамлакатларида давлат аппаратининг ёппасига коррупциялашгани, ҳуқуқ ва суд тизими ролининг сустлиги, уларнинг маъмурий аппаратга, яширин молиявий капиталга тобелиги бугунги куннинг реал воқелигидир.

Иккинчидан, иқтисодиёт соҳасида молиявий гуруҳлар (кланлар) шаклланди. Улар йирик капитал қўйилмаларини бошқарадиган давлат ҳокимияти органлари «қаноти» остида бўлган ҳокимият хўжалик тузилмаси бўлиб, кенг кўламдаги тадбиркорлик (энг аввало, тижорат) фаолияти билан шуғулланадилар. Ўз фаолияти билан бу молия гуруҳлари бозорда, асосий товар гуруҳлари бозорида ва, айниқса, ташқи савдода рақобат курашини чеклайдилар. Яширин молия капиталининг иқтисодиётдаги монопол ҳукмронлиги орқали ўта катта даромадларни олишнинг яна бир оқибати аҳоли катта қисмининг қашшоқлашувидир.

Учинчидан, яширин иқтисодиётнинг ривожланиши оқибатида мамлакатнинг бюджет тизими бузилади, унинг даромад ва харажатларини тақиқлаш ёки камайтириш, чеклашлар юзага келади. Молия капитали гуруҳлари бюджет маблағларидан катта даромадлар олиш учун фойдаланадилар, бюджет маблағлари ва давлат мулки бўйича турли қинғир ишларни амалга оширадилар, давлатни бундай шароитларда

молиявий муаммоларни ҳал қилиш учун қарз маблағларини олишга мажбур этадилар. Шу билан бирга, бу воқелик иқтисодиётнинг реал сектори қисқариши, корхоналар кўп қисмининг синиши ва охир-оқибатда, уларнинг деярли 30 фоизи банкротликка учрашига, учдан икки қисмини эса банкротлик поғонасига олиб келади.

Тўртинчидан, яширин иқтисодиёт миллий даромадни истеъмол қилишига, фойданинг яширинча қайта тақсимланишига олиб келади. Яширин даромадларнинг ортиб бориши, уларни яшириш ишбилармонларга хизмат кўрсатувчи ноишлаб чиқариш тузилмаларининг юзага келишига сабаб бўлади. Аҳоли аксарият қисмининг турмуш фаровонлигини таъминловчи (ҳалқ истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш, соғлиқни сақлаш, таълим ва ш.к.лар) иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳалари инқирозга юз тутаяди.

Бешинчидан, яширин иқтисодиёт вакиллари ўз капиталининг асосий қисмини хорижга олиб чиқиб жойлаштирадилар. Экспертларнинг фикрича, Россиядан олиб чиқиб кетилган капитал 150-300 миллиард АҚШ долларини ташкил қилади¹. Бу тизим барқарор равишда такрор ишлаб чиқилади ва бу такрор ишлаб чиқаришнинг бош механизми, шаклланган криминал молиявий капитал умумдават миқёсида иқтисодий-сиёсий қарорлар қабул қилишда амалда доминант ролига эга бўлиб, бошқа барча хўжалик субъектлари ичида юқори рақобатдош бўлади.

Яширин иқтисодиёт авж олган шароитда хўжалик субъектлари ҳокимиятда, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида «ҳимоячи»лари йўқ бўлганлиги учун охир-оқибатда банкротликка юз тутаядилар. Корхоналар бозор иқтисодиёти шароитида таваккалига ишлайдилар, итоаткор бўладилар, тузилмаларида солиқ ва тўловларни ўз вақтида тўлайдилар.

¹ <http://refru.ru/capital.pdf>

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, иқтисодиёт хавсизлиги нуқтаи назардан, яширин иқтисодиётга оид тадқиқотларни мунтазам олиб бориш лозим. Уни расмийлаштириш борасида кўпроқ маъмурий эмас, шундай иқтисодий механизмларни ишлаб чиқариш ва жорий қилиш лозимки,

иқтисодиётнинг барча субъектлари учун яширин иқтисодиётда эмас, тўлиқ расмий фаолият юритиш каттароқ наф келтирсин. Бу масала барча Ҳамдўстлик давлатлари учун нафақат ўта мураккаб, балки ўта долзарб масаладир.

Адабиётлар:

1. Cassel D., Cichy U. The Shadow Economy and Economic Policy in East and West: A Comparative System Approach // The Unofficial Economy. Consequences and Perspectives in Different Economic Systems / Ed. By S. Alessandrini and B. Dallago. Gower, 1987. P. 140-141.
2. Латов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов. / Под. ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я. Кикотя; д.э.н., проф. Г.М. Казиахмедова. – М.: «Норма», 2006.
3. Шестаков А.В. Теневая экономика: Учебное пособие. – М.: Издательский Дом «Дашков и Ко», 2000.
4. Попов Ю.Н., Тарасов М.Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства: Учебник. – М.: «Дело», 2005.
5. <http://refru.ru/capital.pdf>